

РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ КРЕПОСТИ ОТ ЮГОЗАПАДНИТЕ ЗЕМИ НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Деян Рабовянов

В това изследване се разглеждат крепостите от една обширна територия – днешните Югозападна България, Македония и части от Гърция и Албания. След включването им в Първото българско царство от средата на IX в. нататък те се превръщат в една обширна територия с полуграничен статут, а след завладяването на Североизточна България от император Йоан Цимисхи през 971 г. стават централна област на българската държава. Вероятно това, наред с ожесточената война с Византийската империя, е основната причина за появата на голям брой крепости там (Карта № 1), които за съжаление са познати основно от писмените извори, поради ограничеността на археологическите изследвания.

Особен интерес представляват новопостроените крепости, доколкото те отразяват черти, характерни за българската ранносредновековна фортификация. Особено място сред тях заема Преспа. Тя е споменавана в писмените извори като една от резиденциите на цар Самуил, в която той имал дворци, и като важен църковен център¹. Без съмнение тя е функционирала като крепост през този период. За съжаление данните, оставени ни от Й. Иванов, резултат на неговото обхождане в началото на XX в., са оскъдни. Още тогава строежите на остров Св. Ахил са били много лошо запазени с изключение на двете черкви². Като се изключи археологическото проучване на голямата базилика, построена в периода на Първото българско царство³, не са правени други разкопки⁴. От описанието и плана на Й. Иванов се разбира, че върху възвишенията в северния и южния край на острова е имало следи от малки, оградени с каменни стени пространства, като южното укрепление е било опасно и с „четири пръстеновидни окопа“ по скло-

новете на хълма. Двете укрепления са съединени посредством ров, като Й. Иванов предполага, че зад него е имало стена, ограждаща високия гребен на острова⁵. Не трябва да се забравя обаче, че Преспа остава значим местен център до средата на XIII в.⁶, така че е трудно да се предположи каква част от тези изличени укрепления датира от периода на Първото българско царство.

За щастие другата крепост, заемаща значимо място в историята на Югозападните български земи – Пернишката, е добре проучена чрез археологически разкопки, проведени върху половината ѝ площ⁷. Макар и в много отсечки ранносредновековните стени на Перник да са плитко фундаментирани върху покритата от античния културен пласт тракийска стена, крепостта не може да се приеме за преизползвана. Това е изцяло нов градеж *ad fundamentum*. Освен това още през римския период върху останките на забравеното и заличено тракийско укрепление произволно се разполагат граждански постройки⁸, т.е. още тогава то не е считано за фактор, влияещ на строителните дейности.

Крепостта заема естествено защитено скалистото плато, като стените ѝ следват конфигурацията на терена, затваряйки около 50 дка площ с неправилен план (обр. 1). Подсилена е с четири правоъгълни кули, издаващи се едновременно пред и зад крепостната стена. По-късно от външната стена е бил добавен нов защитен зид със същата дебелина – 1,10–1,20 м, увеличаващ двойно дебелината на крепостната стена, без да обхваща и кулите. Главният вход е на север, оформен чрез две масивни страници, разположени перпендикулярно на крепостната стена, които вероятно са носили надвратна кула. Той е допълнен и с една потерна. Към защитните съоръжения трябва да се причисли и дебелият 1 м стена, западно от главния вход, свързана конструктивно с външния пояс, която се спуска по северния склон на възвишението, затруднявайки достъпа от уязвимата северозападна страна⁹. Крепостните стени имат плитките основи и са построени от грубо обработени камъни, споени с бял хоросан. Фугите и на двата пояса са измазани гладко с бял хоросан и маркирани чрез врязани двойни дъговидни линии¹⁰.

Пернишката крепост демонстрира изостаналост във фортификационно отношение, ако се сравни с някои византийски крепости. Това е показано от кулите, издаващи се едновременно навън и на-

вътре, като добавяната по-късно стена съвсем изключва възможността да се води от тях фланкиращ обстрел на пространството пред стената. Освен това те са недостатъчно на брой и повечето с малки размери. Крепостната стена е много тънка, само 1,20 м, което е наложило вероятно почти веднага да се подсили с добавен пред нея нов пояс. Въпреки това пълноценното използване на качества на терена превръща Перник в една от най-силните български крепости, издържала успешно две обсади. Тя показва много общи черти с ранносредновековните крепости от Североизточна България: разположението на естествено защитено място, неправилният план, площта (50 дка), кулите, плитките основи на стените. Същевременно строителната техника демонстрира други влияния – от юг.

Някои съображения принуждават да се обърне по-голямо внимание на крепостта Мелник. Ранносредновековната крепост е описана много живописно от Йоан Скилица¹¹, а на територията на съвременния град са откривани достатъчно свидетелства за обитаване от периода на Първото българско царство¹². В. Нешева смята, че т.нар. „Малко укрепление“ на платото Св. Никола и едноименната черква са били построени през V–VI в. и използвани с известни преустройства в периода на Първото българско царство. При Малкото укрепление става въпрос за неговия първи строителен период, останките от който се проследяват най-ясно в носовата му източна част (обр. 2). По фасадата на дебелината 2 м южна крепостна стена са запазени фрагменти от градежа, изпълнен в техника *opus pseudomixtum* (с емплектон). Вместо тухли са използвани антични тегули от три до пет реда, а в един сектор – шест. Тази неравномерност се обяснява с денивелацията на терена. На места фугите между камъните са запълнени с по една цяла, хоризонтално или вертикално поставена, тегула или подредени вертикално от три до пет малки фрагмента от тегули или тухли, като се оформят наченки на клетъчен градеж. Запазени са гнездата на напречно поставяни дървени греди, които са били прикрити по лицето от малки камъни или фрагменти от тегули (обр. 3)¹³.

В. Нешева посочва като паралел крепостните стени на Тесалоники. Трябва обаче да се обърне внимание, че ранновизантийските стени на града демонстрират един изключително правилен градеж,

извършен с форматни тухли, и липсва зачатъкът на клетъчен градеж, типичен за Мелник¹⁴. Важен паралел се явяват група крепости, свързани със строителната активност на императорите от Комниновата династия (края на XI–XII в.) и най-вече с тази на Мануил Комнин. Общите белези на конструкцията при тези укрепления са: 1) използване на грубо обработени и ломени камъни (понякога и сполии), грубо подредени в редове; 2) неравномерно разположени тухлени пояси с варираща ширина от 1 до 7 реда (най-често от 2 до 4), често прекъсващи и обхващащи само лицата на стената; 3) запълване на фугите с вертикално и хоризонтално поставяни парчета от тухли, често оформящи неправилен клетъчен градеж; 4) наличие на напречно поставяни греди, свързващи лицата с пълнежа от ломени камъни, споени с хоросан, прикривани по фасадата с тухлени фрагменти или хоросанова замазка. Многообразните комбинации на тези задължително присъстващи заедно елементи могат да се открият в укрепленията на Лопадиион и Ахиреус в М. Азия, Пергам, Аная на брега на Егейско море, южно от Ефес, крепостта „Асар“ в района на Пергам, югоизточно от днешния град Киник, вторият строителен период на крепостта при Кютахия и др.¹⁵

Приликата между тези крепости и запазеният фрагмент в Малкото укрепление на Мелник е очевидна. Затова по-скоро може да се приеме датировката на Б. Цветков за периода на византийската власт (XI–XII в.)¹⁶, която макар и с малко широки граници отговаря на наличната информация.

Много по-голямо е основанието на В. Нешева да отнесе към периода на Първото българско царство, и по-точно към края на X – началото на XI в., първия етап на преградната стена, източно от черквата „Св. Никола“, която отделя западната, по-голяма част на платото – около 70 от общо 120 дка¹⁷. Тези сектори са разкрити при южната кула на главния вход и източно от т.нар. „казармени помещения“. Те са изградени от ломени камъни и кал. Построяването на този първи строителен период на крепостта се определя от проучвателя му в широките граници от началото на XI до средата на XIII в.¹⁸

От югозападните български земи има немалък брой (11) ранновизантийски крепости, за които се смята, че са били преизползвани в периода на Първото българско царство. За някои от тях – Сердика-Средец, Скопие, Церово – това е доказано от данните от

археологически проучвания, за другите обаче има основания да се прояви известна предпазливост при приемането им за функциониращи крепости в интересувания ни период – Битоля (върху останките на античната Хераклея Линкестис, в м. Буковски гробища до днешния град Битоля), Велбъжд, крепостите до Водно, Градиште, Луковица, Манастир, Мородвис и Стипион-Ступион.

Преизползването на по-ранни укрепления изцяло определя топографията, големината и плана на ранносредновековните Сердика-Средец, Скопие и Церово. Докато Средец наследил градската територия на ранновизантийската Сердика¹⁹, Скопие и Церово са разположени на естествено защитен терен, определящ както неправилния им план, така и сравнително неголямата им площ – при Скопие 23 дка²⁰.

Специфичните им особености и различната степен на проученост налагат техните конструктивни и планови черти да се разгледат поотделно. Сердика вероятно е функционирала като укрепен пункт на Византийската империя през VII и VIII в., което е спомогнало за запазването и поддържането на укрепленията. Новите български господари на крепостта очевидно са се възползвали максимално от добре запазената и ефективна защитна система, построена през V–VI в. Извършени са само някои поправки и преустройства като изграждането на нови каменни страници на портите, затворена е потерната на кулата на западната порта и северно от същата е построена каменна стълба към бойната пътека на стената. Навсякъде е използван за спойка хоросан, а строителният материал е основно преизползван, само при страниците на портите са употребени добре оформени каменни блокове²¹.

За съжаление, макар че са изцяло проучени, укрепленията на т.нар. „Горен град“ в Скопие са продукт на строителна дейност, започнала през VI в. и приключила с османския период, което създава една сложна архитектурна среда, в която строежите от X–XI в. са силно обезличени. И. Микулчич посочва като датираща от периода на Първото българско царство само част от южната крепостна стена отбелязана с S. IX на предложения план (обр. 4)²². Може да се предположи, че и тук защитната система на ранновизантийското укрепление е била пълноценно използвана.

От защитните съоръжения на крепостта Церово към периода на Първото българско царство трябва да се отнесе само крепостната стена от ломени камъни, споени с бял хоросан, примесен с пясък и едър чакъл. Тя е фундирана плитко, застъпвайки с 0,50–0,60 м разрушената римска стена²³. Очевидно тук по-ранното укрепление не е било достатъчно запазено, за да се използва пълноценно от ранносредновековната крепост. Трябва да се отчита обаче, че е проучена само част от нея, което силно ограничава представата за крепостта. Същевременно скалистият терен създава добри условия за защита, което обяснява и отсъствието на кули.

Макар и различаващи се по план, устройство и степен на използване на по-ранните укрепления, Сердика-Средец, Скопие и Церово се обединяват от общата строителна техника, използвана за ранносредновековните строежи. Тя се базира на използването на хоросанова спойка и местен материал.

Наличната информация за останалите от преизползваните ранновизантийски крепости, е много оскъдна. Някои от тях са споменати като функциониращи български крепости във византийските извори. Таква са Битоля²⁴, Велбъжд²⁵, Морозвизд²⁶ и Стипион-Ступион²⁷. Други са идентифицирани като ранносредновековни крепости, за които се предполага, че са били локални центрове – тези до Градиште²⁸, Луковица²⁹ и Манастир³⁰. За съжаление повечето крепости не са проучвани чрез археологически разкопки. И. Микулчич приема, че за тези до Луковица, Градиште, Манастир и Дреново (Стипион-Ступион) наличието на открит върху терена археологически материал от периода X–XIII в. и на недатирани средновековни поправки с ломени камъни и кал на ранновизантийските укрепления е достатъчно доказателство за използването им през X–XI в.³¹

Акрополът на крепостта в м. Буковски гробища, за който се предполага, че е превърнат в споменатата в Битолския надпис крепост, не е проучван³².

Разкопките на римския град Пауталия и на ранновизантийската крепост на хълма Хисарлъка над него показват пласт с трудно установимо ходово ниво върху терена и различни вкопавания с долна граница втората половина на IX – началото на X в. Това дава основание на проучвателите да приемат, че ранносредновековният Велбъжд насле-

дява Пауталия не само топографски, но и възприема съществуващата градоустройствена схема. Акрополът на Хисарлъка и укрепената площ в равнината се превръщат съответно в цитадела и подградие на средновековния град³³.

Според проведените археологически проучвания на крепостта при Водно обновяването на част от ранновизантийския кастил е започнало вероятно в началото на X в., но повечето строежи датират от периода XI–XII в.³⁴

В идентифицираната със споменатия в изворите Морозвизд крепост при с. Мородвис, която също е проучвана археологически, поправките на ранновизантийските укрепления са датирани в XII–XIII в.³⁵

Както може да заключи от представената по-горе информация, възможността тези крепости да са били използвани в периода на Първото българско царство трябва да се приема с предпазливост и се нуждае от подкрепата на допълнителни свидетелства. За съжаление по този начин се ограничава и представата за техните планови и конструктивни особености, тъй като средновековните поправки не могат да се обвържат със сигурност с периода X–XI в. Като се изключи наследилата римска Пауталия част на Велбъжд, останалите крепости преизползват най-защитената част на ранновизантийските укрепления – техния акропол или изолират част от пространството с вътрешна преградна стена. С изключение на Велбъжд (общо 321 дка защитена площ за двете укрепления) и крепостта до Луковица (53 дка) останалите са малки по площ – до 10 дка. Заварените ранновизантийски укрепления са използвани неефективно, има много примери за изоставяне на кули и др. Откритите средновековни градежи са от ломени камъни, споени с кал и по-рядко (Водно) с хоросан.

Драматичните за България събития от периода, когато нейният държавен център се премества в Македония, са намерили сравнително подробно отражение в писмените извори. Това обуславя и големия брой (25) ранносредновековни крепости от югозападните български земи, за които писмените извори представят единствената известна информация.

Една част от тях са локализирани на основание сходството на имената с тези на известни средновековни крепости или на съвременни селища. Такива са: Белград³⁶, Бояна³⁷, Велес³⁸, Енотия³⁹, Кичево⁴⁰,

Колидрос⁴¹, Костур⁴², Прилеп⁴³, Просек⁴⁴, Сетина⁴⁵. Други са идентифицирани с останките на непроучени крепости с помощта на историко-географски изследвания: Девол-Диавол (Селасфор)⁴⁶, Острово⁴⁷, Петриск⁴⁸, Стопонион-Щипоне⁴⁹.

Недостатъчната информация в писмените извори принуждава учените да посочват само приблизителното местоположение на Восоград-Вишеград⁵⁰, Коприница (Пронища)⁵¹, Лонгон⁵² и Мъглен⁵³. Същевременно локализацията на други – Мацукин⁵⁴, Молиск⁵⁵, Мория⁵⁶, Ракова⁵⁷ и Соск⁵⁸ все още е предмет на спорове. За нуждите на картографското им представяне е прието, че Мацукин може да се търси в крепостта до село Макриево недалеч от Струмица⁵⁹, Молиск – до село Катраница, северозападно от Едеса⁶⁰, Мория – в района на Ихтиман⁶¹, Ракова – в планината Томор в Албания⁶² и Соск – до Ардеа в Гърция⁶³.

Трябва да се подчертае, че решаването на проблема с локализацията на крепостите едва ли има шансове за успех, ако дадено мнение не бъде подкрепено от сигурни археологически данни. Дори при такива проучвания няма гаранции, че ще бъдат открити доказателства за използването на дадена крепост в периода на Първото българско царство. Например укрепленията на крепостта „Маркови кули“ до днешния Прилеп датират от XIII и основно от XIV в.⁶⁴, а проучванияте във Велес от XIII в.⁶⁵ Причина за това може да е унищожаването на културния пласт и строежите от X–XI в. от по-късното средновековно строителство. Не трябва да се изключва и възможността ранносредновековните крепости да са се издигали на друго място. При повечето крепости обаче не са извършвани археологически проучвания. Така в Струмица видимите средновековни поправки и находките по повърхността на терена от т.нар. „Горен град“ – преизползвана ранновизантийска крепост – датират от XII–XIV в.⁶⁶ Същевременно в неговото подножие е проучена раннохристиянска базилика, възстановена през IX в., за която се предполага, че е построена от княз Борис Михаил черква „Св. 15 Тивериополски мъченици“⁶⁷.

Писмените извори са много оскъдни на информация, от която да се придобие представа за тези крепости. Описанията на Белград⁶⁸, Воден⁶⁹, Коприница (Пронища)⁷⁰, Мория⁷¹, Мъглен⁷², както и значението на името Восоград-Вишеград⁷³ представят разположени върху

трудно достъпен планински терен укрепления, способни да оказват ожесточена съпротива на византийските войски.

Още по-малко информация се получава от споменатото от Йоан Скилица и други византийски хронисти предаване на Перник и други 35 крепости, за което братът и синът на Кракра съобщили на Василий II през 1018 г.⁷⁴ В българската историческа литература е прието тези крепости да се считат за действително съществуващи. Дори две от тях се идентифицират със споменатите в първия хрисовул на император Василий II от 1019 г. Σύκοβον (локализира се при днешно Суково, Царибродско) и Σβευέαιλος (днешното село Звонце, североизточно от Трън)⁷⁵. Подобно безкритично приемане на извора едва ли е удачно в този случай. На първо място не е сигурно дали това не е преувеличение на автора, или дори грешка на преписвач. Дори да се приемат за реално съществуващи, тези 35 крепости могат да се прекриват със споменати на други места, което не позволява използването на споменаването като свидетелство за съществуването на други 35 крепости освен вече познатите.

Не трябва да се подминат без внимание паметници, за които е изказано мнението, че са били използвани като крепости в периода на Първото българско царство, но наличните данни не го потвърждават. Тук са включени крепостите до Арангел (Србица)⁷⁶, Банско⁷⁷, Белица⁷⁸, Боснек⁷⁹, Будинарци⁸⁰, Винаца⁸¹, Сапарева баня⁸², Долно Ореово⁸³, Драмче (Бигла)⁸⁴, Живойно⁸⁵, Подвис⁸⁶, Радомир-Големо градище⁸⁷, Радомир-Кастелът⁸⁸, Радомир-Мало градище⁸⁹, Радомир-Рангово градище⁹⁰, Стенъе (Конско)⁹¹ и Теово⁹². Само в крепостите до Винаца, Стенъе (Конско) и античната Германия са извършвани археологически проучвания. Данните за останалите се базират върху събрания при обхождания върху терена или от иманярски изкопи археологически материали – основно керамика. Общи черти на тази подгрупа крепости са: 1) наличие на късноантично или ранновизантийско укрепление; 2) открита е керамика, потвърждаваща, че мястото е било обитавано в периода на Първото българско царство. Трябва да се допълни, че от всички само крепостта до Сапарева баня е спомената в писмен извор от разглеждания период, но без уточнението, дали става въпрос за селище или укрепено място⁹³.

Вземайки под внимание трите характерни черти на тази подгрупа паметници, степента им на проученост чрез археологически разкопки и при многото налични примери за ранносредновековни селища върху руините на ранносредновековни крепости от другите области, попадали в границите на Първото българско царство, не може да се приеме, че те са били използвани като крепости в изследвания период. До появата на нови данни, добити чрез археологически разкопки, определянето им като ранносредновековни български селища, наследили топографски руините на ранновизантийските крепости, остава единственото приемливо решение.

Все още слабата проученост на крепостите от югозападните български земи и промяната в политическия живот на Първото българско царство, превърнала ги в централна област след 971 г., силно затрудняват изследването на отбранителната система там. Областта е трябвало да бъде защитавана от действията на византийските войски, базирани в Тесалоники, днешна континентална Гърция и Адриатика (в Дирахон). Вероятно това е определило създаването на укрепени центрове като Перник и крепостта до Церово и използването на съществуващите като Сердика-Средец. Типът на строителство в Перник⁹⁴ и Церово⁹⁵ подсказва, че в тях може да са били настанени военни отряди, а в Сердика-Средец е открита резиденцията на високопоставено лице⁹⁶. За териториите на днешна Македония и Северна Гърция съществуващата информация е твърде малко и не може да се каже със сигурност дали центрове като Скопие са били укрепени през втората половина на IX – първата половина на X в. Подобно действие е логично и би могло да се свърже и с процеса на заселване на част от тези земи през втората половина на IX в.⁹⁷ Не е възможно да се направят определени заключения за отбранителната система до 70^{-те} години на X в. на база наличните данни.

Вероятно преместването на центъра на българската държава тук след 971 г. и продължителната война за оцеляване с Византийската империя са довели до радикални промени във функционирането на областта. Писмените извори дават сведения за изпълване с крепости на тези земи. Може да се предположи, че част от тях са били издигнати или възстановени във връзка с посочените по-горе

събития. Вероятно преградната стена от ломени камъни, споени с кал, от черквата „Св. Никола“ в Мелник⁹⁸ е отражение именно на това. Не може да се изключи обаче и съществуването на по-стари крепости, които едва сега се споменават за пръв път от византийските хронисти, поради участието си във военните действия.

Крепостите играят ключова роля във войната срещу Византийската империя. Те са опорни точки за изненадващи удари, складови бази за войските на българските царе, укрепени места, забавящи вражеското настъпление и осигуряващи защита на населението. Наред с това те позволяват да се запази живата сила на българските войски, изправени пред превъзхождащите ги ресурси на Византия. Вероятно именно благодарение на тях е възможно осъществяването на една толкова продължителна съпротива (повече от 40 години) срещу целенасочените действия на намиращата се във военен и политически възход Византийска империя.

Засега липсват данни дори след изместването на държавния център в югозападните български земи там да се е създала отбранителна система, отговаряща по сложност на тази от днешните Североизточна България и Северна Добруджа. Описанията на военните действия между византийци и българи в новия държавен център не показват, че крепостите по някакъв начин са взаимодействали една с друга. Всяка от тях се е защитавала поотделно. В полза на това е информацията за развиваща се тенденция към сепаратизъм сред българската аристокрация, базирана именно на крепостите⁹⁹. Интерес представлява бързината, с която четиримата братя „коми-топули“ успяват да поемат властта и да организират дори нападателни действия срещу съседските византийски територии след унищожаването на държавността на север от Стара планина през 971 г.

Характерно за крепостите от югозападните български земи е, че за тях се разполага с много малко информация, получена чрез археологически проучвания и същевременно много, но лаконични споменавания в писмените извори. В резултат на тези специфични условия се появяват няколко основни проблема. Първо, историческите извори създават представата за гъста мрежа от крепости,

които обаче или трудно могат да се идентифицират, или няма археологически данни за тяхното използване в периода на Първото българско царство. Същевременно липсват данни да се търси една добре изградена защитна система по подобие на оформената от ранносредновековните крепости и Каменния вал в централната област на Първото българско царство до походите на княз Светослав и император Йоан Цимисхий. Второ, изказвани са предположения, че много ранновизантийски крепости са били използвани по предназначение, но засега данните потвърждават само наличието на селища върху тях. Трето, представата за крепостите по югозападните български земи е силно ограничена, тъй като наличните данни за плановете и конструктивните им особености също са твърде малко. На тяхна база можем да се предположат следните характерни особености: 1) доминира преизползването в по-малка или по-голяма степен на заварените ранновизантийски укрепления, новопостроените крепости – Перник и вероятно Преспа и Мелник – са забележимо по-малко; 2) крепостните строежи, които със сигурност могат да се отнесат в периода на Първото българско царство, са градени от ломени камъни, споени с хоросан или кал, а някои с кална спойка са все още с непотвърдена ранносредновековна датировка; 3) когато не застъпват ранновизантийски строежи, ранносредновековните крепостни стени са с неотговарящи на размерите им плитки основи, както е при Перник и Церово; 4) крепостите демонстрират невисоки фортификационни качества, дължащи се на несъвършения план и слабия градеж, което ги сближава със синхронните им от Североизточна България.

Все още картата на ранносредновековните крепости в югозападните български земи е в началото на своето създаване. Пример за последното са проучванията в м. Чуката при с. Коларово, община Петрич, където са открити следи от използване на крепостта през периода на управлението на цар Самуил¹⁰⁰. Без съмнение бъдещите археологически проучвания трябва да бъдат насочени към добавяне на важна информация за изследването на отбранителната система на Първото българско царство в този район.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Gjuzelev, V.** Hauptstädte, Residenzen und Hofkultur im mittelalterlicher Bulgarien, 7.–14. Jh. (Vom Nomadencampus bis zum Zarenhof). – *Etudes Balcaniques*, XXVII, 2, 1991, 93–94.

² **Иванов, Й.** Цар Самуиловата столица в Преспа. Историко археологически бележки. – *Известия на Българското археологическо дружество*, 1, 1910, 64–65.

³ **Moutsopoulos, N.** Le tombeau du Tsar Samuil dans la basilique de Saint Achille a Prespa. – *Balkanski studii*, 3, Sofija, 1989.

⁴ **Микулчи, И.** Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996, 276–278.

⁵ **Иванов, Й.** Пак там.

⁶ **Микулчи, И.** Пак там.

⁷ **Чангова, И.** Увод. – В: Перник. II. София, 1983, 5–11.

⁸ **Любенова, В.** Антични и ранновизантийски селищни структури от района на Горна Струма (По разкопки от втората половина на XX в. в Пернишка област). – В: Римски и ранновизантийски селища в България. Т. 2. Ред. Р. Иванов. София, 2003, 185.

⁹ **Чангова, Й.** Градоустройство и архитектура. – В: Перник. II. София, 1983, 15–26.

¹⁰ **Чангова, Й.** Пак там.

¹¹ ГИБИ (Гръцки извори за българската история) VI 1965, 285–286.

¹² **Цветков, Б.** Квартал “Св. Марина”. – В: Мелник. Т. 1. София, 1989, 81–89; **Цветков, Б.** Керамика. – В: Мелник. Т. 1. София, 1989, 123–127; **Цветков, Б.** Водоснабдителни съоръжения. – В: Мелник. Т. 1. София, 1989, 106–107; А. Препис. Към проблема за датировката на средновековната катедрала „Св. Никола” в крепостта на Мелник. – В: Първи международен конгрес по българистика, София, 1981. Доклади. Българската култура и взаимодействието и със световната култура. 1. Културата на средновековна България. София, 1983.

¹³ **Нешева, В.** Мелник (Melnik) през античността и ранновизантийската епоха. – В: Римски и ранновизантийски селища в България. Т. 2. Ред. Р. Иванов. София, 2003, 236–237, 248–258.

¹⁴ **Βελενης, Γ.** Τα τειχη της Θεσσαλονικης. Θεσσαλονικης, 1998, 107–159.

¹⁵ **Foss, Cl.** The Defenses of Asia Minor against the Turks. – *The Greek Orthodox Theological Review*, 27, 2–3, Summer – Fall, 1982, 159–199; **Foss, Cl.** Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya. – *British Archaeological Review International Series*, 261, 1985, 25–85.

¹⁶ **Цветков, Б.** Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието IX–XVII век (по археологически данни). София, 2002, 38–40.

¹⁷ **Нешева, В.** Етапи в историческото развитие на Мелник (по археологически данни). – *Acta musei Varnaensis*, III, 2, 2005, 311.

¹⁸ **Стоянов, Г.** Напречна крепостна стена източно от църква „Св. Никола“ – етап от крепостното строителство на Мелник XIII–XIV век. – В: Приноси към българската археология. I. София, 1992, 161–163.

¹⁹ **Станчева, М.** Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец (по археологически данни). – Известия на българското историческо дружество, XXIX, 1974, 213; **Станчева, М.** Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. – В: Сердика. Т. 2. София, 1989, 22–26; **Станчева, М.** За някои черти на градската структура на Средец. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 192.

²⁰ **Микулчи, И.** Старо Скопје со околните тврдини. Скопје, 1982, 118–127; **И. Микулчи.** Средновековни градови..., 298–309; **Д. Стоянова-Серафимова.** Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско. – *Археология*, V, 1963, 4.

²¹ **Станчева, М.** Усвояването на античното..., 213; **Станчева, М.** Сердика и прабългарите. – *Плиска-Преслав*, 2, София, 1981; **Станчева, М.** Археологическото наследство..., 22–26; **Станчева, М.** За някои черти..., 192.

²² **Микулчи, И.** Старо Скопје..., 118–127; **Микулчи, И.** Средновековни градови..., 298–304.

²³ **Стоянова-Серафимова, Д.** Пак там.

²⁴ **Займов, Й.** Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. София, 1970.

²⁵ **Снегаров, И.** История на Охридската архиепископия. Т. 1. (второ фототипно издание), София, 1995, 55–57.

²⁶ ГИБИ VI 1965, 290–291; **Снегаров, И.** Пак там.

²⁷ ГИБИ VI 1965, 285–288, 290–291; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната история на България. Т. I–II. София, 2000, 47, 53.

²⁸ **Микулчи, И.** Средновековни градови..., 41, 133, 217–221.

²⁹ **Микулчи, И.** Цит. съч., 189–193.

³⁰ **Микулчи, И.** Цит. съч., 43–44, 133, 261–264.

³¹ **Микулчи, И.** Цит. съч., 217–221, 189–193, 261–264, 351–356.

³² **Микулчи, И.** Цит. съч., 139–144.

³³ **Русева-Слокоска, Л.** Пауталия. I: Топография, градоустройство и укрепителна система. София, 1989; **Слокоска, Л., Л. Стайкова-Александрова, Р. Спасов.** Пауталия (Pautalia). – В: Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, 251–266.

³⁴ **Микулчи , И., М. Билбија.** Маркови Кули, Водно, Скопје, 1977 и 1980. — *Macedonia Acta Archaeologica*, 7–8, 1981–1982, 211–218; **Микулчи , И.** Средновековни градови..., 284–290.

³⁵ **Трайковски, К.** Истражувања во Мородвис 1980. — Зборник на археолошкиот музеј во Скопје, 10–11, 1983; **Микулчи , И.** Средновековни градови..., 211–215.

³⁶ **Николов, Г.** Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България. София, 2005, 190.

³⁷ **Миков, В.** Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София, 1943, 111.

³⁸ **Снегаров, И.** Пак там.

³⁹ **Kravari, V.** *Villes et villages de Macedoine occidentale*. Paris, 1989, 84–85.

⁴⁰ **Микулчи , И.** Цит. съч., 208–209; **Kravari, V.** *Opus cit.*, 279.

⁴¹ **Гюзелев, В.** Цит. съч., 46,52; **Златарски, В.** История на българската държава през Средните векове. Том I. Част I. София, 1971, 718.

⁴² **Миков, В.** Цит. съч., 243; **Николов, Г.** Цит. съч., 176.

⁴³ **Снегаров, И.** Пак там.

⁴⁴ **Снегаров, И.** Пак там.

⁴⁵ **Златарски, В.** Цит. съч., 762, бел. 2; **V. Kravari.** *Opus cit.*, 329; **N. Moutso-poulos.** *Le chateau – fort de Setina.* – Годишник на Софийският университет – Философско-исторически факултет, 87 (6), 1994.

⁴⁶ **Томоски, Т.** По трагата на средновековниот град Девол. – Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопие, 27, 1, 1975; **П. Коледаров.** О местонахождени средновекового города в пределах одноименной области. **Ч. I – Paleobulgarica**, VI, 1, 1982, 87–101; **Ч. II – Paleobulgarica**, VI, 2, 1982.

⁴⁷ **Kravari, V.** *Opus cit.*, 309–310.

⁴⁸ **Златарски, В.** Цит. съч., 670; **Kravari, V.** *Opus cit.*, 314–315.

⁴⁹ **Златарски, В.** Пак там.

⁵⁰ **Златарски, В.** Цит. съч., 768, бел. 1.

⁵¹ **Николов, Г.** Цит. съч., 174–175.

⁵² **Златарски, В.** Цит. съч., 767, бел. 2.

⁵³ **Павлов, Пл.** Превратът на Иван Владислав. Опит за нова интерпретация. – *Минало*, VI, 1999, № 3, 19.

⁵⁴ **Иванов, Й.** Беласицката битка, 29 юли 1014 г. – *Известия на Историческото дружество*, 3, 1911; **Николов, Г.** Цит. съч., 182; **Златарски, В.** История на българската държава през Средните векове. Том I. Част II. София, 1972, 737.

⁵⁵ **Златарски, В.** История на българската държава през Средните векове. Том I. Част I. София, 1971, 769; **Томоски, Т.** Молиск – Молско – Молескова

(Лескова) – Лехово. – Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопие, 29, 1977, 3; **Kravarı, V.** Opus cit., 302; **Μουτσόπουλος, Ν.** Το Κάστρο του Μολισκού. – Βυζαντιακά, 14, 1994; **Николов, Г.** Цит. съч., 189.

⁵⁶ **Иречек, К.** Пътувания из България. София, 1974, 119; **Μυγαφчиев, Π.** Серсем кале и Мория. – Известия на Историческото дружество, VII–VIII, 1928; **Баласчев, Г.** Българите през последните десетилетия на X в. София, 1930, 27–31; **Цанкова-Петкова, Г.** За похода на Василий II срещу крепостта Мория. – Известия на Института за българска история, III–IV, 1953, 279–283.

⁵⁷ **Николов, Г.** Цит. съч., 191; **Kravarı, V.** Opus cit., 308.

⁵⁸ **Златарски, В.** Цит. съч., 752; **Заимов, Й.** Цит. съч., 102; **Kravarı, V.** Opus cit., 332–333; **Томоски, Т.** Каде е лежал средновековниот град Соск? – Гласник на институтот за национална историја – Скопје, XXX, 1–2, 1986.

⁵⁹ **Николов, Г.** Цит. съч., 182.

⁶⁰ **Μουτσόπουλος, Ν.** Opus cit.; **Николов, Г.** Цит. съч., 189.

⁶¹ **Баласчев, Г.** Пак там; **Цанкова-Петкова, Г.** Пак там.

⁶² **Николов, Г.** Цит. съч., 191.

⁶³ **Златарски, В.** Пак там; **Заимов, Й.** Пак там.

⁶⁴ **Дероко, А.** Маркови Кули-Прилеп. – Старинар, Н. С., 5–6, 1956; **Полак, Т.** Средновековните градежни техники во Македонија во светлината на истражувањата на тврдината Маркови Кули во Прилеп. Warszawa, 1987; **Микулчи, И.** Средновековни градови..., 249–255.

⁶⁵ **Микулчи, И.** Цит. съч., 340–344.

⁶⁶ **Микулчи, И.** Цит. съч., 318–322.

⁶⁷ **Микулчи, И., Д. Коцо.** Археолошки ископувања во 1973 г. во Св. 15 Тивериополски маченици, Струмица. – Зборник на археолошкиот музеј во Скопје, 8–9, 1978; **Микулчи, И.** Пак там.

⁶⁸ ГИБИ VI 1965, 295–296.

⁶⁹ Пак там, 281.

⁷⁰ Пак там, 292–293.

⁷¹ ГИБИ VII 1968, 19.

⁷² ГИБИ VI 1965, 286–287.

⁷³ **Николов, Г.** Цит. съч., 188–189.

⁷⁴ ГИБИ VI 1965, 290–291.

⁷⁵ **Николов, Г.** Цит. съч., 169.

⁷⁶ **Микулчи, И.** Цит. съч., 132, 207–208.

⁷⁷ **Микулчи, И.** Цит. съч., 134, 313–315.

⁷⁸ **Микулчи, И.** Цит. съч., 151–153.

⁷⁹ **Митова-Джонова, Д.** Археологически паметници в Пернишки окръг. София, 1983, № 41, 28; **Ив. Градищата на Люлин.** – Природа, III, 3, 1954, 105–108.

- ⁸⁰ **Микулчи**, **И.** Цит. съч., 132, 136–138.
- ⁸¹ **Микулчи**, **И.** Цит. съч., 168–171; **Манева, Е.** Средновековен накит во Македонија. Скопје, 1992, 121; **Балабанов, К.** Виничко кале. – Археолошки преглед, 1985, Лjubљана 1986, 153.
- ⁸² **Стайкова-Александрова, Л., И. Стайкова.** Германия (Germania, Serepava banуа). – В: Римски и ранновизантијски селища в България. Т. 2. Ред. Р. Иванов. София, 2003.
- ⁸³ **Микулчи**, **И.** Цит. съч., 132, 144; **Манева, Е.** Цит. съч., 117.
- ⁸⁴ **Микулчи**, **И.** Цит. съч., 132, 185–186.
- ⁸⁵ **Микулчи**, **И.** Цит. съч., 132, 144–145.
- ⁸⁶ **Микулчи**, **И.** Цит. съч., 209–211.
- ⁸⁷ **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., № 435, 147–148; **Велков, Ив.** Прочути крепости. София, 1938, 126; **Делирадев, П.** Пътувания из България. Т. I–III. София, 1943, 179–180.
- ⁸⁸ **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., № 438, 148–149; **Кузманов, П.** Селището Перник през вековете. София, 1963, 63.
- ⁸⁹ **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., № 436, 148; **Велков, Ив.** Цит. съч., 126; **Делирадев, П.** Пак там.
- ⁹⁰ **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., № 437, 148; **Кузманов, П.** Цит. съч., 58–60.
- ⁹¹ **Микулчи**, **И.** Цит. съч., 133, 278–281; **Битракова, В.** Археолошки истражувања во Преспа во 1967/8; Голем Град во 1980 г. – Macedonia Acta Archaeologica, 9, 1988; **Битракова, В.** Ископувања на Голем Град од 1981–86 г. – Macedonia Acta Archaeologica, 10, 1989.
- ⁹² **Микулчи**, **И.** Цит. съч., 134, 339–340.
- ⁹³ **Снегаров, И.** Пак там.
- ⁹⁴ **Чангова, Й.** Градоустройство...
- ⁹⁵ **Стоянова-Серафимова, Д.** Цит. съч.
- ⁹⁶ **Станчева, М.** Археологическото наследство..., 22–26; **Станчева, М.** За някои черти..., 192.
- ⁹⁷ **Рашев, Р.** Към проблема за материалната култура на територията на Република Македонија от края на VII век до средата на IX век. – Годишник на Национални Археологически Музей, 11, (под печат).
- ⁹⁸ **Стоянов, Г.** Цит. съч., 161; **Нешева, В.** Етапи в..., 311–312.
- ⁹⁹ **Николов, Г.** Цит. съч., 132–166.
- ¹⁰⁰ **Митрев, Г., С. Иванов.** Сондажни археологически проучвания в м. Чуката при с. Коларово, община Петрич. – Археологически открития и разкопки за 2006 г., София, 2007, 530–533.

Списък на образите

Обр. 1. Перник. План на разкопките на крепостта по Чангова 1983, Обр. 1.

Обр. 2. Мелник. План на “Малкото укрепление” по Нешева 2003, 249, Обр. 11.

Обр. 3. Мелник. Изглед на фасадата на южната крепостна стена на “Малкото укрепление” по Нешева 2003, 249, Обр. 12.

Обр. 4. Скопие. План на Южната крепостна стена по Микулчи 1982, Сл. 69.

Карта 1. Разположение на ранносредновековните крепости от югозападните български земи.

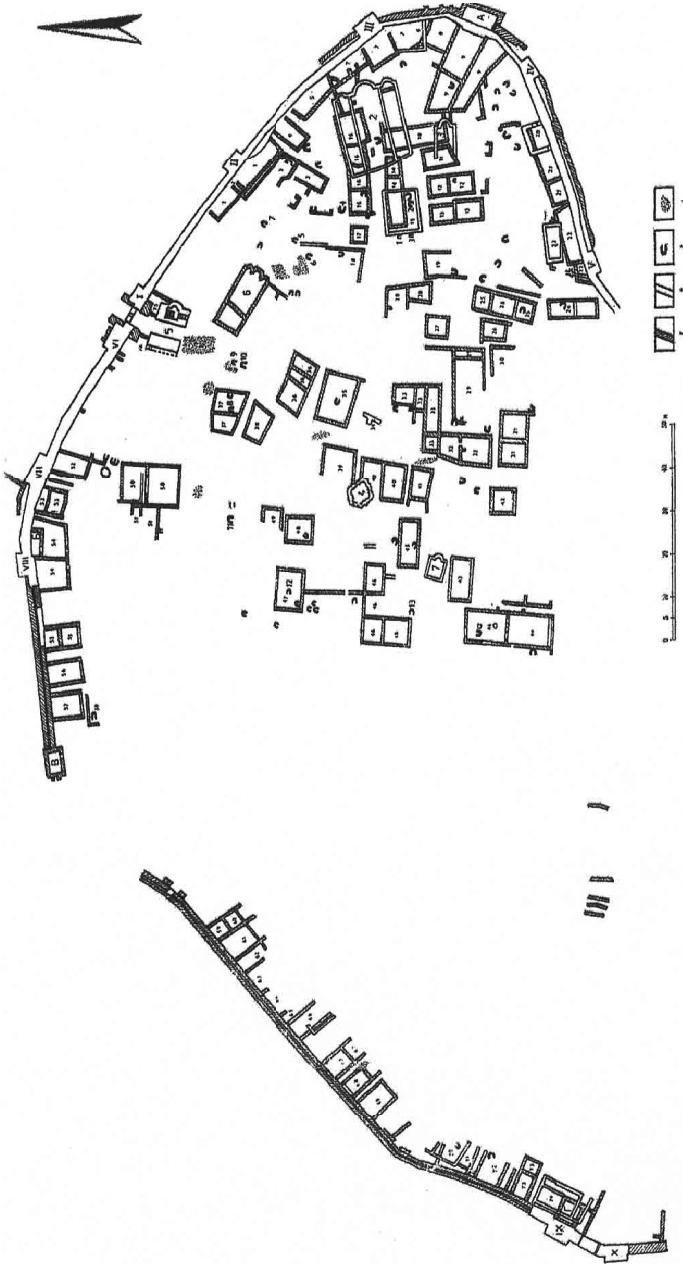
Легенда:

- новопостроена или преизползвана крепост
- спомената само в изворите крепост или късноантична/ранновизантийска крепост без сигурни свидетелства за използването и през периода на Първото българско царство

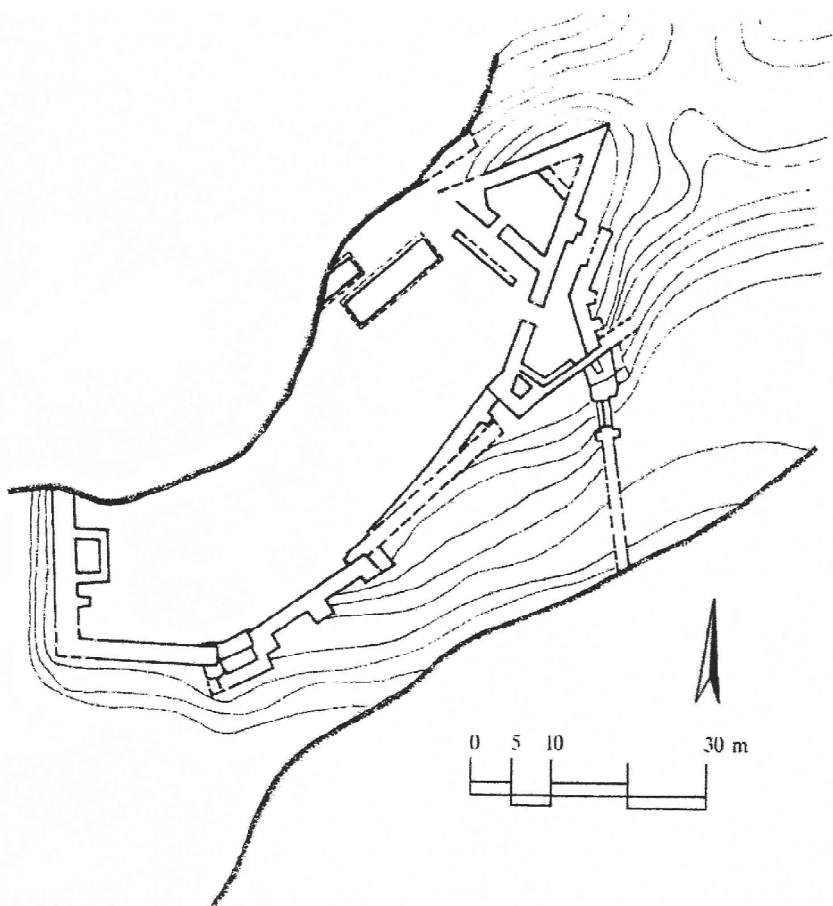
Номерация на обектите:

1. Перник.	19. Восоград, Вишеград.
2. Преспа.	20. Девол, Дявол (Селасфор).
3. Битоля.	21. Енотия.
4. Велбъжд.	22. Кичево.
5. Водно.	23. Колидрос.
6. Градиште.	24. Коприница (Пронища).
7. Луковица.	25. Костур.
8. Манастир.	26. Лонгон.
9. Мелник.	27. Мацукин.
10. Морозвизд.	28. Молиск.
11. Сердика-Средец.	29. Мория.
12. Скопие.	30. Мъглен.
13. Стипион-Ступион (Дявол- Девол).	31. Острово.
14. Церово.	32. Петриск.
15. Белград.	33. Прилеп.
16. Бояна (Бойон).	34. Просек.
17. Велес.	35. Ракова.
18. Воден.	36. Сетина.
	37. Соск.

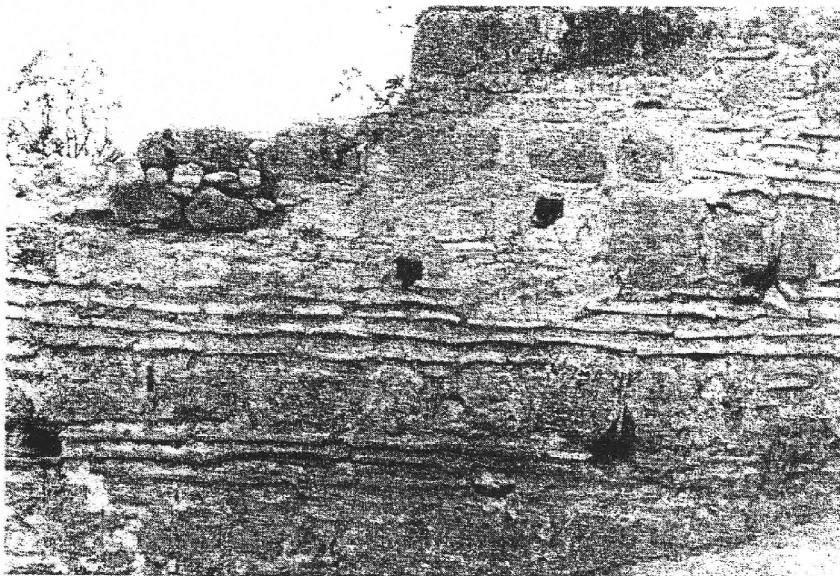
38. Стопонион ? Щипоне.
39. Струмица.
40. Арангел (Србица).
41. Банско.
42. Белица.
43. Боснек.
44. Будинарци.
45. Винаца.
46. Германия.
47. Долно Ореово.
48. Драмче (Бигла).
49. Живойно.
50. Ижиште.
51. Йегуновце.
52. Канарево.
53. Лобош.
54. Николичевци.
55. Опила.
56. Подвис.
57. Радомир – Големо градище.
58. Радомир – Кастелът.
59. Радомир – Мало градище.
60. Радомир – Рангово градище.
61. Стенье (Конско).
62. Теово.

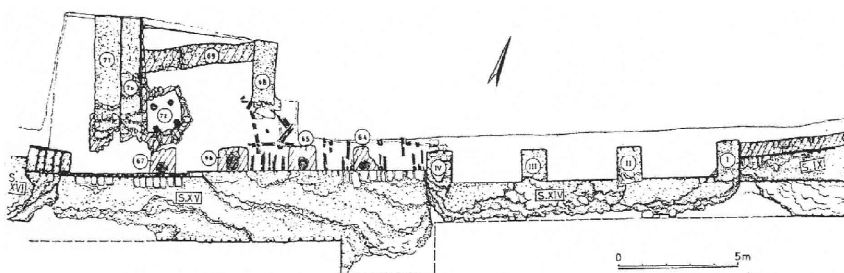
Обр. 1. Перник. План на разкопките на крепостта по Чангова 1983, Обр. 1.

Обр. 2. Мелник. План на "Малкото укрепление" по Нешева 2003, 249,
Обр. 11.

Обр. 3. Мелник. Изглед на фасадата на южната крепостна стена на "Малкото укрепление" по Нешева 2003, 249, Обр. 12.

Обр. 4. Скопие. План на Южната крепостна стена по Микулчи 1982, Сл. 69.